

ТЪРНОВСКИ ПРИНЦЕСИ КАТО ИНОЗЕМНИ ВЛАДЕТЕЛКИ

Доц. д-р Румяна Комсалова
(ПУ „Паисий Хилендарски“, България)

PRINCESSES OF TARNOVO AS FOREIGN RULERS

Assoc. Prof. Dr. Romyana Komsalova

(Plovdiv University “Paisii Hilendarski”)

Abstract: An important medium of diplomacy during the Middle Ages were the dynastic marriages and a number of Princesses of Turnovo became foreign rulers. Have they faced the dilemma of acting in the interest of their homeland or to support the policies of their ruling spouses and how much did they have the opportunity to participate actively in the power structures?

Keywords: diplomacy, Bulgaria, Middle Ages, princesses, rulers.

Българските принцеси през Средновековието са лишени от правото да наследяват престола. Те са използвани от властващите им бащи и братя основно за целите на българската дипломация. Чрез тях се осъществяват редица династични бракове с чужди владетели или техни наследници. Почти без изключение при сключването на тези бракове чувствата нямат никакво значение, което показва, че те са преди всичко инструмент за провеждане на определена политика, а не активен политически субект. Договарянето на брачни проекти е неделима част от дипломатическата дейност и бъдещите съпруги са като залог за междудържавните отношения. Статусът на търновската принцеса обаче коренно се променя когато става иноземна владетелка. В повечето случаи тя приема самоличността на съответната държава и нерядко подкрепя, а понякога е дори инициатор на антибългарска по същество политика.

С възстановяването на българската държавност през есента на 1185 г. властта се поема от династията на Асеневци със столица Търновград (**Петров 1985**). Това ми дава основание да използвам названието „търновски принцеси“. Преди всичко принцесите са от средите на Асеневата династия, но има и няколко изключения.

1. Търновски принцеси в Константинопол

Част от тях се озовават в Константинопол, тъй като най-активни през Средновековието са българо-византийските контакти (Божилков 1995). Но за известен период от време Градът става столица на Латинската империя и търновските принцеси, се реализират като латински императрици.

Поради конфронтацията с Византия и освободителното движение на Първите Асеневци – Петър, Асен и Калоян, няма условия за реализирането на династичен брак между двата управляващи двора. Както е известно, в резултат на Четвъртия кръстоносен поход, през 1204 г. Градът става столица на Латинската империя (Данчева 1985). Затова, първата търновска принцеса, която се озовава в Константинопол, е владетелка на Латинската империя. След смъртта на цар Калоян (1197–1207), новият владетел, племенникът му Борил (1207–1218) продължава антилатинската политика до 1213 г., когато сключва мирен договор. Причините са свързани от една страна със запазване на относителния баланс на силите, тъй като през януари 1212 г. латинският император Хенрих (1205–1216) влиза в съюз с никейския император Теодор I Ласкарис (1204–1222). Според други сближението е свързано с активизиране на богомилското движение в България. Не без основание се твърди, че с този дипломатически ход Борил се стремил към признаването на легитимността му като владетел на България, тъй като бил считан за узурпатор на престола (Ангелов 2011, 101). В писмо до свои приятели от 13 януари 1212 г. самият латински император пише, че „Burillus/Борил заграбил владетелската титла и знаците на достойнство у българския народ, над който чрез насилие беше застанал начело...“ (ЛИБИ IV, 18). Явно целта е постигната, защото последвали два династични брака – на цар Борил за племенница и търновска принцеса за самия латински император Хенрих (Данчева 1985, 108).

За името и самоличността на тази „търновска“ императрица има различни мнения.

Първата хипотеза е свързана с податките в извори от западноевропейски произход. В „Завоюването на Константинопол“ участникът в Четвъртия кръстоносен поход Роберт дьо Клари отбелязва, че „...царството Влахия(т.е. България) премина под властта на един племенник на Иван/Калоян, който се наричаше Борил... и имаше една хубава дъщеря.“ (Петров, Гюзелев 1978, 92). В „Хроника“ на монаха Алберих от френския манастир „Троа Фонтен“ авторът допълва, че след като Йоаниций/Калоян „бил погубен от блажения Димитрий... в Търново го наследил неговия роднина по име Burillus/Борил и той бил провъзгласен за imperator, а господин Папата пратил при него един кардинал. Борил дори дал дъщеря си за жена на Константинополския император Henrico/Хенрих и така сключили мир помежду си...“ (ЛИБИ IV, 183).

Според другата хипотеза, лансирана още от В. Златарски (**Златарски 1972, 309**), тази търновска принцеса е дъщеря на Калоян, която се е казвала Мария. Аргументите му са свързани с липсата на информация цар Борил да е имал предишен брак, а женитбата му с Калояновата вдовица е най-рано в края на 1207 г., като някои автори я отнасят дори към следващата 1208 г., позовавайки се на задължителния едногодишен траур след смъртта на съпруга. В този ред на мисли, както предполага В. Златарски, евентуалната Борилова дъщеря ще да е около 6-годишна към 1213 г.! Вероятно западноевропейските автори, са предпочели да не акцентират на факта, че император Хенрих ще влезе в брачен съюз с дъщерята на Калоян, убица на неговия брат – Балдуин. Освен това, по принцип принцесата е доведена дъщеря на цар Борил, тъй като майка ѝ е негова законна съпруга.

Още повече, че към 1213 г. цар Борил се развел със съпругата си куманката, известна в изворите с прозвището Скитката, и се оженил за една племенница на император Хенрих.

Повечето изследователи предполагат, че предложението за мир, скрепено с династичен брак, идва от страна на Борил, въпреки че Роберт дьо Клари (**Петров, Гюзелев 1978, 92**) твърди обратното. Първоначално брачният проект е отхвърлен от латинския император. Вероятна причина за тази негативна реакция са личните му чувства към Калоян и наследниците му. Но все пак е принуден да отстъпи пред аргументите на своите съветници, като те изтъквали не без основание нейния царски произход и титлата крал, призната на Калоян от римския папа. „Тогава, продължава Роберт дьо Клари, цар Борил накара да стъкмят дъщеря му като много богато и много знатно момиче... Когато императорът узна, че княгинята пристига, отиде да я посрещне с бароните си, устрои голямо тържество на нея и на хората ѝ и след това се венча с нея“ (**Петров, Гюзелев 1978, 92**).

Интересен е въпросът за сключването на брака от гледна точка на това, че търновската принцеса е православна християнка, а латинският император – католик. Изворите не съобщават дали е искано разрешение от папата в Рим, но тъй като бракът е безспорен факт, вероятно има такова позволение. Предположението е свързано с известния факт, че за брака на Иван Асен II (1218–1241) през 1221 г. с унгарската принцеса Анна, която е католичка, има специално разрешение от папата. За обратното предположение, че булката е приела католицизма, също няма изворови данни.

Търновската принцеса е константинополска императрица само три години – от 1213 до юни 1216 г., когато латинският император Хенрих е отровен и умира. Конкретни данни за брачния живот на императорската двойка липсват, но факт е, че те нямат деца. На основата на плъзналия слух, че императрицата българка има пръст в смъртта на мъжа си, може да се лансира хипотезата, че тя е една от малкото търновски принцеси, които и като чужди владетелки се

опитват да останат лоялни на своите роднини и родина и дори да действат в ущърб на държавата, на която са владетелки. След смъртта на съпруга ѝ, нейната съдба е неизвестна. Може би тя се завръща в България, още повече, че почти по същото време в страната пристигат синовете на цар Асен – Иван и Александър и владетел става по-големият от тях под името Иван Асен II. Като дъщеря на техния чичо Калоян вероятно тя се е ползвала с тяхната закрила и уважение. Друга би била съдбата ѝ, ако дословно следваме изворите, че е дъщеря на Борил! При тази хипотеза, е по-вероятно вдовицата на Хенри, да е останала в Константинопол.

Близо десетилетие по-късно, а именно през 1228 г. е направен опит втори път търновска принцеса да стане латинска императрица в Константинопол. За този брачен проект информация се съдържа в книга II на венецианския благородник от началото на XIV век – Марино Сануто. Той съобщава за уговорения брак между малолетния император Балдуин II (1221–1261) и невръстната дъщеря на „загорския крал Йоан, мъж славен и могъщ по това време в тези земи“ (Петров, Гюзелев 1978, 96). Според доминиращата днес хипотеза, под крал Йоан трябва да се приеме цар Йоан/Иван Асен II, а под невръстната му дъщеря – Елена, родена от брака с унгарската принцеса Анна. Марино Сануто допълва, че тогава бароните, които се бояли от укрепването на Балдуин II на престола, което щяло да доведе до намаляване на влиянието и властта им в Империята, взели коварно решение, а именно Балдуин II да не взема дъщерята на загорския цар за жена, макар че тя била твърде красива, а дъщерята на господин Йоан, тогава крал на Ерусалим. Други автори поддържат тезата, че поначало става въпрос за экс-краля на Ерусалим Йоан дьо Бриен и неговата дъщеря, още повече, че този брачен проект през 1231 г. става реалност. Така Гийом от Нанси, монах в манастира Сен Дени, близо до Париж, пише, че след смъртта на императора Роберт дьо Куртене, той бил наследен от 15-годишния си брат Балдуин и тогава франките и латините, които били в Константинопол, по съвет и внушение на папа Григорий IX, решили да поставят за император до края на живота му Йоан, бивш ерусалимски крал и да свържат с брак неговата дъщеря Мария с юношата, наследника на империята (ЛИБИ IV, 183).

Въпреки че няма директни данни в други извори, които да потвърждават тезата за Елена, то следващите ходове на баща ѝ, могат да се приемат като косвено доказателство в тази насока. Освен това в Житието на света Петка, съставено от Патриарх Евтимий се посочва, че „благочестивият български цар Иван Асен... покори и самият царстващ град, а франките, които управляваха там, постави под властта си“ (Петров, Гюзелев 1978, 98). Почти същият текст се съдържа и в т. нар. Търновски надпис на цар Иван Асен II по повод победата при Клокотница и разгрома на солунския император (епирски деспот) Теодор Ангел Комнин (1215–1230) на 9 март 1230 г. Специално се отбелязва, че „... този град (Цариград) владееха фрзките (латинците), но и те се покоряваха под

ръката (скиптъра) на моето царство, понеже нямаха друг цар освен мене...“ (Петров, Гюзелев 1978, 98).

За втори път Елена е включена в дипломатическите комбинации на баща си да стане латинска императрица в Константинопол през 1237 г., тъй като Йоан дьо Бриен умира и оставя властта на зет си Балдуин. Това положение дава основание на българския цар да поднови преговорите с латинците за реализирането на споразумението и брачния проект от 1228 г. Георги Акрополит пише, че заради това, Иван Асен II връща дъщеря си от Никея в Търново. „Като се разкая за договорите с император Йоан (Дука Ватаци), търсеше (той, българският цар) начин да освободи дъщеря си от брака с император Теодор (Ласкарис) и да я омъжи за друг... Той преминал Хемус..., а дъщеря му плакала и тъгувала за свекървата си... и скърбяла много за раздялата със съпруга си. Тогава разправят, Асен я взел да седне отпред на седлото му, ударил я с ръката по главата и я заплашил страшно, че ще я убие, ако не понесе мълчаливо това, което е решил за нея“ (ГИБИ VIII, 163–165). Но съдбата явно се намесила, защото Елена не станала съпруга на латинския император, а промяната в ситуацията на Балканите проваля и този проект. Можем само да предполагаме за действията на търновската принцеса Елена в качеството ѝ на латинска императрица, най-вероятно под контрола на своя властолюбив баща!

Втората търновска принцеса, която става императрица в Константинопол, но вече като византийска владетелка, е дъщерята на цар Иван Александър (1331–1371) от втория му брак с търновската еврейка, православната царица Теодора – Кераца Мария. Отдавна остава в миналото неприязненото отношение на ромеите към българите като врагове. Освен единоверството, т. е. православието, важен аргумент е, че принцесите са от царски род! Брачният договор е свързан с общите интереси на двете християнски държави срещу османската инвазия на Балканите. Но на практика този брачен съюз не води до резултати в тази насока (Комсалова 2004, 56).

Тъй като и Кераца Мария и Андроник, синът на император Йоан V Палеолог (1341–1391) са малолетни, Константинополската патриаршия издава специално синодално решение на 17 август 1355 г. (Гюзелев 1994, 175–176), а на следващата година търновската принцеса заминава за Константинопол. В „Ромейска история“ Никифор Григора пише, че „пристигнала от страната на мизите/българите при младият император Андроник, син на император Йоан Палеолог, годеницата му Мария, дъщеря на Александър, цар на мизите; той навършвал вече девет години, а и тя самата била почти на същата възраст“ (Петров, Гюзелев 1978, 169).

Освен че дарява мъжа си със син на име Йоан, бъдещият император Йоан VII Палеолог, тя се впуска в дворцовите интриги и подкрепя, а често пъти е и инициатор на амбициите на Андроник да стане действащ император (Острогорски 1998, 680–683). К. Иречек (Иречек 1999, 331) твърди, че заговорът

от 1373 г. е подкрепен от Търново, за което съдействали връзките на Кераца Мария. Днес повечето изследователи (**Божилков 1994**, 222) отхвърлят тази хипотеза, защото няма логично обяснение за евентуална българска подкрепа срещу император Йоан V Палеолог. Все пак превратът имал частичен успех – за 20 дена брачната двойка заела императорския престол. Но радостта била заменена с изгнание на о. Лемнос и лишаването на Андроник от престолонаследията. В „Българска хроника“ от XV в. (**Дуйчев 1943**, 268) се отбелязва, че през 1373 г. синът на Калоян (Йоан V Палеолог) – Андроник се споразумява със сина на Аморат (османския владетел Мурад I) Челеби Велики да убият своите властващи бащи и да заемат местата им. Заговорът е разкрит и двамата наказват непокорните си синове с ослепяване (**Ангелов 1994**, 309). Все пак Кераца Мария става византийска императрица и в отсъствието на император Андроник IV (1376–1379) през 1377 г. сама управлявала империята (**Шрайнер 1982**, 64). Тази търновска принцеса като че ли най-добре се вписва в дворцовия византийски манталитет, характерен с борбата за власт и придобиването ѝ на всяка цена. Дори и като монахиня Макария след смъртта на Андроник IV през 1385 г. тя продължава активното си участие в стремежа на сина си Йоан (VII) Палеолог да се добере до властта. Няма съмнение, че Кераца Мария изцяло се интегрира във византийската аристокрация, губейки своята българска самоличност.

2. В неовизантийските центрове Никея и Солун

Споменатата вече дъщеря на цар Иван Асен II, Елена все пак става императрица, но в Никея, която поема символиката на Византия след IV Кръстоносен поход. Годешът ѝ с никейския престолонаследник Теодор (II) Ласкарис през 1234 г. е част от договора между България и Никея. Преговорите започват още през 1231 г., вероятно по инициатива на българския цар, който се стремил към възстановяване на патриаршеския статус на българската църква след скъсване на унията с Рим през 1231 г. От своя страна никейският император Йоан III Дука Ватаци (1222–1254) иска военен съюз за завладяването на Константинопол и изгонването на латинците. В този дух са и констатациите на Георги Акрополит (**ГИБИ VIII**, 163–165), който набляга на политическия характер на брачния проект, а именно, че „годежът и бракосъчетанието били формални“. Авторът отбелязва, че инициативата за брака е от страна на никейския император, „който имаше син от императрица Ирина, кръстен на дядо си, императора Теодор Ласкарис и тогава навършваше единадесет години, а цар Асен имаше от съпругата си унгарка малка дъщеря на име Елена, която беше на девет години. И тъй императорът, продължава разказа си Георги Акрополит, изпрати при българския владетел Асен пратеничество и предложи годещ между децата, сродство между двамата и взаимно подпомагане и подкрепа. Асен прие пратеничеството и договорите се сключиха, като при това се положиха клетви.“

В Лампсак се осъществява бракосъчетанието на децата, като религиозният обред се извършва от никейския патриарх Герман. Малко след това, търновският йерарх (Йоаким) е ръкоположен за патриарх. Елена е изпратена в Никея, под грижите на императрица Ирина, а след това както вече беше казано, баща ѝ я връща в Търново, за да я използва в новия си стар проект за контрол над Константинопол. Георги Акрополит, в духа на манталитета на средновековния човек, неслучайно влага в устата на никейската владетелска двойка думите, че ако баща ѝ я задържи и откъсне от законния ѝ съпруг, ще има божие възмездие. И наистина, връщането на Елена в Никея Георги Акрополит свързва с нещастното сполетяло българското царско семейство – починали царицата и най-малкото дете на царската двойка, а също и търновският архиепископ. Счел това за божие възмездие, понеже разделил дъщеря си от съпруга ѝ Теодор Ласкарис, Иван Асен II се разкалял и Елена отново се отзовава в Никея като залог за настъпилния мир между двете страни.

След смъртта на Йоан III Дука Ватаци през 1254 г. за император е провъзгласен Теодор II Ласкарис (1254–1258), а Елена става императрица. На българския престол е вече Михаил II Асен (1246–1256), полубрат по баща на никейската императрица. Георги Акрополит съобщава, че „българският владетел Михаил, хранеше голяма омраза против своя зет, Теодор II Ласкарис и срещу ромейте“ (ГИБИ VIII, 166). Затова не е случаен фактът, че през 1254 г. започва война между България и Никея, която завършва с т. нар. Регински мир, крайно неблагоприятен за България. Това е и една от причините за убийството на българския цар Михаил II Асен от братовчед му Калиман, със знанието и подкрепата на някои жители на Търново, както отбелязват съвременниците. През 1257 г. търновското болярство избира на българския престол скопския болярин Константин Тих (1257–1277). Вероятно с активното съдействие на императрица Елена е постигнато брачното споразумение, предложено от новия търновски цар. Една от дъщерите ѝ – Ирина се връща в родния град на майка си, но вече като самовластна търновска царица. Така с този брак се легитимира властта на „Тиховия син Константин, за да изглежда, че царува според наследственото право“ (ГИБИ VIII, 166). Елена е никейска императрица до 1258 г., когато предава богу дух и болнавият ѝ съпруг. За разлика от другите търновски принцеси Елена Асенина запазва връзката си с родината и тя е единствената, чиято дъщеря става българска царица.

От Георги Акрополит (ГИБИ VIII, 180) научаваме за един нереализиран проект за династичен брак между Търново и Никея. Инициативата е от страна на Никея, като става въпрос за сестрата на Елена, Теодора, която трябвало да се омъжи за бъдещия византийски император Михаил (VIII) Палеолог. Кроежите се отнасят към 1254 г.

Другата неовизантийска държавица след 1204 г. е Епирската (Маганов 2002, 246). След като през 1215 г. владетел става Теодор Комнин, Епир

се укрепва и разширява. Амбициите на Теодор Ангел Комнин да възстанови Византия се засилват, след като през 1224 г. той превзема Солун и слага край на Солунското латинско кралство. Георги Акрополит (**ГИБИ VIII**, 161–162) разказва, че „след като станал съсед на българите, сключил договор с царя на българите Иван Асен... и се сродил с него като взел за своя брат Мануил дъщеря му Мария, която той имал от наложница“. В подписания договор през 1224 г. България признавала властта на Теодор Комнин върху Южна Македония и Родопското крайбрежие. Епирският владетел се стремил да затвърди положението си на възстановител на Византия и бързо организирал своята коронация. Тя била извършена не по-рано от 1228 г. в град Солун. Важно значение има фактът, че в границите на тази неовизантийска държава се намирало и седалището на Охридската архиепископия. С подкрепата на Теодор Комнин за охридски архиепископ бил ръкоположен Димитър Хоматиан. Синодът на гръцките епископи възложил именно на охридския архиепископ да извърши церемонията по коронацията на Теодор Комнин за император. В резултат на това, той организирал в Солун своя императорски двор и започнал да раздава висши титли, което е в правомощията само на владетелите с императорска (царска) титла. Към самочувствието на Теодор Комнин като ромейски василевс се прибавяло и обстоятелството, че във владенията му се намирал общоправославният център – Света гора. В Никея се отнасяли с насмешка към коронацията и естествено не признавали императорската му титла, за разлика от латинците, които го титулували „император на гърците“ (*Imperator graecorum*), а не на „ромейците“, вероятно да подчертаят по-ниското му положение (**Матанов 2002**, 250).

Възходът на Солунската империя продължил до т. нар. „Българска авантюра“, която завършила злощастно за Теодор Комнин с битката при Клокотница. Както отбелязва Георги Акрополит (**ГИБИ VIII**, 162), Иван Асен II великодушно оставил своя зет Мануил, получил деспотска титла от брат си Теодор, да управлява Солун и Солунско. Авторът съобщава, че Мануил Ангел Комнин, успял да избяга от битката при Клокотница, отишъл в Солун и се провъзгласил за деспот и господар на останалите на Запад земи и градове, без да бъде тревожен от българите, тъй като бил съпруг на дъщерята на Асен. В качеството си на солунски деспот, Мануил Комнин (1230–1237) се опитвал да се държи като император и неслучайно се подписвал под документите с червено мастило, привилегия, която е в прерогативите само на императора. Логично е да се предположи, че съпругата на Мануил пък е била удостоена с титлата „деспотица“, т. е. търновската принцеса Мария се реализира като владетелка на Солунския деспотат до преврата, извършен от нейния девер, слепия вече Теодор Комнин през 1237.

Този преврат е осъществен с подкрепата на българския владетел след женитбата му за дъщерята на Теодор Комнин – Ирина. По този повод основният

източник Георги Акрополит (**ГИБИ VIII**, 170) отбелязва, че българският цар бил по-благоклонен към своя тъст Теодор, отколкото към зет си Мануил, защото много обичал новата си съпруга. Теодор Комнин бил освободен от тъмница и със съгласието на своя зет поискал да управлява Солун и бившите си владения. Вместо да се конфронтира открито с брат си Мануил, Теодор Комнин с българска помощ тайно влиза в града и провъзгласява сина си Йоан (1237–1244) за император. Що се отнася до брат му Мануил, Георги Акрополит пише, че бил качен на една триера и изпратен на заточение в Аталия, а съпругата му – търновската принцеса Мария, върната на баща Асен.

Какво ли е било отношението на деспотица Мария към извършения преврат, изворите мълчат. Може само да се предполага, че като дъщеря на баща си е съдействала за детронирането на съпруга ѝ, но това пък би я лишило от владетелската ѝ позиция. Изворите обаче са единодушни, че до женитбата на баща ѝ с дъщерята на Теодор Комнин през 1237 г., отношенията между Търново и Солун са много добри. Нещо повече, след първоначалните си опити за самостоятелна политика, деспот Мануил Ангел Комнин приема върховенството на своя могъщ тъст. Как да си обясним тогава неговото детрониране и предпочитанието на българския цар към новия му тъст?

Освен чисто човешката причина – силната любов на Иван Асен II към Ирина, по-вероятно е политическата мотивация, а именно да възстанови Солун като активен антиникейски център, разчитайки на амбициите на Теодор Комнин. И действително, макар че не бил император заради слепотата си, той бил силният човек в Солун и се опитал да обедини владенията на своите роднини и да създаде мощна антиникейска коалиция. Въпреки първоначалните успехи, в началото на 40-те години на XIII в. наследниците на Теодор Комнин признали суверенитета на Никея. Що се отнася до Мануил Комнин, той управлявал Тесалия до смъртта си през 1241 г.

3. Сръбски кралици

Най-много търновски принцеси стават владетелки в Сърбия на Неманичите. (**Комсалова 2010**, 89–90) Вероятно това е резултат от етническата близост между двете страни и паралелното отхвърляне на византийската зависимост. Първата търновска принцеса е неизвестна по име дъщеря на Иван Асен II, която става съпруга на сръбския крал Стефан Владислав (1234–1243). Днес хипотезата на К. Иречек (**Иречек 1999**, 280) и В. Златарски (**Златарски 1972**, 608), че това е Мария, бившата съпруга на Мануил Комнин, е подложена на основателна критика. Редица автори (**Иванов 1983**, 96–98) я оспорват, тъй като няма категорични данни за отгъждествяването на съпругата на сръбския крал с бившата съпруга на Мануил Комнин. От Георги Акрополит (**ГИБИ VIII**, 170) е известно, че до 1237 г. Мария е в Солун като владетелка и съпруга на Ману-

ил Комнин и се връща в България след преврата от Теодор Комнин. От друга страна, в основния извор за сродяването с Неманичите, Житието на Св. Сава (**Петров, Гюзелев 1978**, 324) е посочено, че „самият архиепископ (Сава) венча за кралството с молитви своето чедо, споменатия Владислав, който незаконно и разбойнически завзе властта, но изглежда по божия повеля. И царят загорски, наречен Асен, му даде дъщеря си за невеста. И двамата като благослови, ги утвърди.“ Както е известно, бракът и възцаряването на Стефан Владислав стават през 1234 г. и то с активното участие на архиепископ Сава, чичо на новия сръбски крал. По време на пребиваването си в Търново архиепископът умира, като според Житието му това става в „деня неделя на Възкресението“ през 1236 г. Допълнителна информация за отхвърлянето на възможността Мария да е станала съпруга на сръбския крал се съдържа в сръбските жития, родослови и летописи (**Ангелов 1981**, 26). Тъй като не е възможно една от двете дъщери на царя от унгарката Анна-Мария, а именно Елена и Тамара да е съпругата на сръбския крал, по-вероятна е хипотезата, че това е друга, неизвестна по име дъщеря на рускинята (Анисия), майка и на Мария. За нас е по-важно, че като сръбска кралица тя остава лоялна на България и съдейства за добрите отношения между двете страни. Вероятно тя оказва влияние върху баща си да бъдат дадени мощите на св. Сава и така те се озовават в Сърбия. Според Тронешикия летопис тя ражда само „женска челяд“ (**Христовулова 1980**, 15). След доброволната абдикация на съпруга си през 1243 г. изворите свидетелстват, че се ползва с уважение сред сръбската аристокрация и запазва високото си положение.

Следващата търновска принцеса, която става сръбска кралица е дъщерята на цар Георги Тертер (1280–1292) – Анна. За нея има оскъдни данни и се предполага, че е дъщеря на втората съпруга на Георги Тертер, Кира-Мария, дъщеря на Мицо и сестра на Иван Асен III (1279–1280), което означава, че е родена през 1279 г. От „Ромейска история“ на Никифор Грирора (**Петров, Гюзелев 1978**, 137–138) научаваме, че след като поживял с първата си съпруга, дъщерята на владетеля на Влахия, Стефан Милутин (1282–1321) я върнал в родината ѝ и се оженил за сестрата на братовата си жена. Както посочва византийският автор, тя е била монахиня и кралят „предварително свалил от нея монашеското ѝ облекло“ и я направил сръбска кралица. Вероятно защото и тя била бездетна, след „доста време освободил и тая си съпруга и си взел за жена сестрата на българския княз (цар) Светослав (Тертер)“. Бракът на сръбския крал с Анна Тертер се датира към 1284 г., когато търновската принцеса е само на 5 години! Тя била на сръбския престол до 1299 г., когато „светия крал“ се развел и с нея и я изпратил в Константинопол. От брака им също не се раждат деца. Вероятно разводът ѝ със Стефан Милутин е резултат от ориентацията му към по-силен съюзник, още повече, че през 1292 г. баща ѝ Георги Тертер абдикира и се установява във Византия, където се намирала и нейната майка Кира-Тамара. Животът на тази търновска принцеса и екскралица на Сърбия е достоен

за роман. В нея се влюбил овдовелия деспот Михаил-Димитрий Дука, син на епирския деспот Михаил II (1237–1271). Бракът между красивата и в разцвета на младостта си Анна Тертер е с разрешението на византийския император Андроник II (1282–1328) и се датира към 1301 г. На власт в България е вече братът на Анна Тертер – Светослав Тертер (1300–1321). Никифор Григора обяснява влошаването на българо-византийските отношения през 1304 г. и с положението на брачната двойка – имотите им били конфискувани, а те заедно с децата си били поставени под арест. Вероятно положението им се подобрило, когато през 1307 г. бил сключен мир между Византия и България, скрепен с брака на българския цар и императорската внучка Теодора (**Андреев, Лазаров, Павлов 1999**, 22).

Анна Тертер пък е единствената търновска принцеса, която чрез двата си брака оказва влияние върху отношенията на България с двете съседни държави – първо със Сърбия като кралица, а след това с Византия, в качеството ѝ на деспотица. Може да се предположи, че тя е останала лоялна на своята родина, което се доказва от факта, че вторият ѝ съпруг – деспот Михаил-Димитрий Дука прави опит да избяга в България и от там да потърси помощ за положението на своето семейство.

През 1298 г. в България настъпват важни промени. Цар Смилец (1292–1298) умира и властта се поема от неговата вдовица, известна в изворите като Смилцена. Част от авторите лансират тезата, че тя управлява като регентка на сина си Йоан Смилец. Най-вероятно през тази година е поредният династичен брак, който свързва дъщерята на цар Смилец Теодора за сръбския престолонаследник Стефан Дечански (**Ангелов 1979**, 109). За датировката на брака има изказани и други предположения. В. Златарски (**Златарски 1930**, 90) смята, че бракът е уговорен при посещението на Стефан Милутин в Търново през 1310 г. Същото предположение защитава и П. Ников (**Ников 1921**, 27). На свой ред П. Ангелов (**Ангелов 2011**, 219) отхвърля тази датировка, тъй като няма сериозни аргументи Сърбия да търси сродяване с экс-царицата Смилцена, още повече, че тя е във враждебни отношения с цар Светослав Тертер. Датировката на брака се свързва и с факта, че до династичните междуособици в Златната орда през 1298/9 г. Стефан Дечански е заложник при татарите на хан Ногай. Същата съдба споделял и бъдещият български цар Светослав Тертер.

В „Жития на сръбските крале и архиепископи“ от архиепископ Данило (**Петров, Гюзелев 1978**, 137) се разказва за желанието на този „благочестив“ и „христолюбив“ крал Урош (Стефан Милутин) да ожени „възлюбления си син, наричан Стефан (Дечански)... и взе дъщерята на царя български, наричан Смилца/Смилец и тя му стана жена.“ Сръбският крал изпраща сина си Стефан Милутин и съпругата му – Теодора Смилец да управляват част от владенията му, а именно „зетската земя с всичките нейни градове и области“.

Стремежите на Стефан Дечански към престола на Сърбия се проявяват още през 1314 г., когато вдига бунт срещу баща си – крал Стефан Милутин. Метежът бил бързо потушен, а Стефан (Дечански) бил ослепен, но така че след време отново да възстанови зрението си. За наказание, че вдигнал ръка срещу баща си, той и семейството му – търновската принцеса Теодора, сестра на управляващия в Търново Светослав Тертер, и вече роденият им син Стефан (Душан) са изпратени на почетно заточение в Константинопол (**Маганов 2002**, 301). Една година преди смъртта на Стефан Милутин, „блудният син“ и семейството му се завърнали в Сърбия. Според житиеписеца Данило, който тогава е игумен на Хилендарския манастир в „Света гора“, лично той бил посредник в преговорите между краля и сина му, за да се реши въпросът с престолонаследията. Според други източници, връщането на Стефан Дечански е по инициатива на византийския император Андроник II, който виждал в лицето на бъдещия крал свой съюзник в династичната надпревара с внука си Андроник III (1328–1341). Първоначално Стефан получил малко имение по поречието на река Лим, в областта Будимле.

Крал Милутин починал на 29 октомври 1321 г. и претенции към властта предявили двамата синове на краля и неговия племенник. В надпреварата надделял първородният му син Стефан Дечански (1322–1331), който „чудодейно прогледнал“ и съответно по настояване на „сръбския народ“ на 6 януари 1322 г. архиепископ Никодим го коронясал за крал, а синът му Стефан Душан бил коронясан за „млад крал“. Търновската принцеса Теодора се установява на кралския престол, но за кратко. Преживените несгоди се отразили на нейното здраве и през октомври 1322 г. дъщерята на цар Смилец и сръбска кралица, починала и тленните ѝ останки са погребани в манастира Банска (**Иречек 1999**, 330). При археологически разкопки е открит златен пръстен, върху който е изобразен двуглав орел, символ на нейния царски произход (**Андреев, Лазаров, Павлов 1999**, 368). Не е ясно какво е нейното влияние върху политиката на Сърбия, но важно е да се отбележи, че тя ражда следващия български зет – Стефан Душан.

Във връзка със сръбско-българските отношения в края на XIII в. в българската медиевистика се лансира хипотезата, че вдовицата на цар Смилец – Смилцена, предложила на сръбския крал Стефан Милутин ръката си и властта над България. Основен извор за тази хипотеза е византийският дипломат и велик логотет Теодор Метохит (1260–1332), който в писмо-доклад до свой приятел и личен секретар на византийския император пише, че по време на преговорите със сръбския крал Стефан Милутин за сключване на договор и брачен съюз пристигнали пратеници на българската царица Смилцена, които искали да го осуетят (**Ников 1921**, 91–95). „Тя, посочва Теодор Метохит, се старее... да спечели за себе си женитбата, като... обещава, осигурява и възхвалява мизийското/българското царство, на което тя е господарка, и което той ще има чрез нея (**Петров, Гюзелев 1978**, 130)“. За такова предложение от страна на българската

царица споменава и Георги Пахимер (**ГИБИ X**, 192). Ако приемем тази хипотеза, то не търновска принцеса, а действаща търновска царица би могла да стане сръбска кралица! Напоследък, обаче надделява тезата, че всъщност целта на Смильцена е не династичният брак, а да осуети сръбско-византийския договор (**Ангелов 2004**, 14–19).

През 1331 г. почти едновременно в България и Сърбия стават династични промени. В резултат на заговор от търновския престол е свален цар Иван Стефан (1330–1331), управляващ с помощта на майка си Анна-Неда, сестра на сръбския крал Стефан Дечански. Търновското болярство избира за цар ловешкия деспот Иван Александър. По същото време недоволните сръбски власти се обединили около „младия крал“ Стефан Душан и започнала борба за престола, която продължила до август 1331 г., когато старият крал бил победен и затворен в крепостта Звечан. На 11 ноември с.г. Стефан Дечански умрял при неизяснени обстоятелства, което подхранва слуха, че е удушен по заповед на „младия крал“, който получава прозвището „Душан“, т.е. Стефан Удушвача.

При новите владетели Иван Александър и Стефан Душан (1331–1355) се сключва мирен договор, скрепен с поредния династичен брак. По установената донейде традиция в българо-сръбските отношения търновската принцеса Елена, сестра на цар Иван Александър, става съпруга на сръбския крал през 1332 г. (**Иречек 1999**, 310). За нейната активна намеса в сръбската политика има достатъчно данни в изворите. „Търновската принцеса“ била живата връзка между двете страни, като византийските извори отбелязват, че почти всяка година посещавала родния си град и играела ролята на своеобразен дипломатически посредник между брат си и съпруга си (**Ангелов 1982**, 96). В средата на 30-те години настъпило известно охлаждане, защото все още не се раждал очакваният престолонаследник и сръбските власти започнали да търсят заместничка на Елена. Но както се казва в такива случаи, с божията намеса през 1337 г. се появил на бял свят синът Стефан Урош (V) и така била преодоляна очертаващата се пукнатина в сръбско-българските отношения!

Йоан Кантакузин съобщава, че през лятото на 1342 г. тя посетила своя брат – търновския цар Иван Александър и вероятно предмет на обсъждане е била гражданската война във Византия (**Божилов 1994**, 186–187). Какви са били предложенията и дали е постигната договореност – няма данни в изворите, но от следващите събития може да се предположи, че търновският цар не предприел действия по отношение сръбските претенции към Македония.

Активната роля на „търновската принцеса“, но вече като сръбска владетелка изпъква особено много на събора на сръбските велможи, свикан за да определи позицията на Сърбия към намерилия убежище там Йоан Кантакузин. Кантакузин специално подчертава, че българският цар „често проваждал пратеничества при сръбския крал (Стефан Душан) и сестра си Елена, жена на краля, като ги подканяше да не пускат императора Кантакузин, но вързан да

го пазят в затвора...“ (**Петров, Гюзелев 1978**, 155). Но по внушение на Елена сръбският крал отказал да изпълни това искане на своя шурей. Това показва, че въпреки вероятните предварителни договорености, политиката на Сърбия следва нейните държавни интереси и то по внушение на сръбската кралица. По повод на събора Йоан Кантакузин отбелязва, че Елена произнесла специална реч, посрещната с голямо одобрение от сръбските власти, изразено от Йоан Оливер, който заявил, че тя проявила много мъдрост и благоразумие. По-нататък Кантакузин продължава, че „...и самичък кралят благодари много на жена си, понеже го бе посъветвала както трябва, него, който държеше върховната власт, и го убедила, че ще спечели голяма слава...“ (**Божилков 1994**, 187).

Новият сръбски крал Стефан Душан завладял обширни територии на Балканите и към 1345 г. успял да сложи ръка върху цялата географска област Македония, която в средновековните български представи е известна като „Долната земя“. Така той осъществил стремежа на Неманичите да превърнат Сърбия в империя. Но за разлика от имперските проекти на българския цар Симеон, сръбският крал не се стремил към завладяването на Константинопол. В нарушение на сръбската държавно-политическа традиция, той издигнал град Скопие за своя столица и се стремил към превръщането на Сърбия в царство и съответно придобиването на царска титла. Неговите намерения срещнали пълната подкрепа на Елена, която успяла да получи съгласието на своя брат – цар Иван Александър да съдейства за коронацията на сръбската владетелска двойка за цар и царица. На специален църковно-държавен събор в Скопие, свикан по инициатива на Стефан Душан на Векликден, 14 април 1346 г. (**Петров, Гюзелев 1978**, 235) със съгласието на присъстващия български патриарх Симеон и целия висш български клир, на Охридската архиепископия и представители на протата на Света гора, сръбският архиепископ Йоникий бил ръкоположен за патриарх. Той от своя страна коронясал сръбския владетел за „цар на сърби и гърци“ и съответно съпругата му Елена – за „царица“, титла, която тя сама си заслужила.

Нейната доминираща роля в сръбската политика се илюстрира от факта, че през 1347/1348 г. светогорските монаси приели и подслонили царската сръбска двойка. Така царица Елена станала първата и последна жена, която официално, с разрешението на светогорската управа посетила „Градината на Богородица“.

Сръбската кралица Елена става едно от най-доверените лица на съпруга си и дори инициатор на редица негови дипломатически ходове. При нея се озовават брат ѝ, Йоан Комнин Асен, който получил от зет си деспотска титла и поел управлението на албански територии с център Валона. Севастократорска титла получил и властелът Деян, който управлявал земите в района между Скопие и Велбъжд. През 1354 г. той получил и деспотска титла и станал един от най-влиятелните сръбски власти. Предполага се, че родът му е в роднински връзки с Тертеровци, и по-точно с наследниците на деспот Елтимир, които емигрирали

и живеели в Сърбия. Изказана е хипотеза, че издигането на Деян е свързано с обстоятелството, че управлявал гранична област между България и Сърбия, откъдето редовно минавала царица Елена при посещенията си в Търново. Така със съдействието на „търновската принцеса“ и сръбска царица започнал възходът на деспот Деян (**Маганов 2002**, 367).

В Сърбия пристигнала и сестра ѝ Теодора, която е включена в няколко политически проекта, свързани с династични бракове. Първият от тях е през 1352 г., и е свързан с войната между Йоан Кантакузин и Йоан V Палеолог. Вероятно това е общ българо-сръбски проект, който предвиждал „търновската принцеса“ Теодора, живееща при своята сестра в Сърбия, да стане новата съпруга на Йоан V Палеолог, след като той се разведе с дъщерята на Йоан Кантакузин и я изпрати като заложница при сръбския владетелски двор (**Мутафчиев 1973**, 274). Никифор Григора пише, че тя била млада, още „неузряла девойка“, сестра на сръбската кралица и на „Александър, владетеля на мизите“ (**ГИБИ X**, 147). Но този проект пропаднал. За втори път Теодора е включена в политическите комбинации на сестра си след смъртта на Стефан Душан през 1355 г. Йоан Кантакузин посочва, че деспот Никифор II Орсини, който бил женен за дъщеря му Мария, напуснал Енос и се опитал да овладее Тесалия. В стремежа си да разшири своите владения, деспотът изгонил жена си, която намерила убежище при своя брат деспот Мануил Кантакузин в Морея, и приел брачния проект, лансиран от сръбските власти и преди всичко с активното участие на Елена, да се ожени за сестра ѝ Теодора и така да си осигури сръбската подкрепа. Но под натиска на местното население, деспот Никифор Орсини се отказал от брака и през лятото на 1359 г. загинал в поредната битка (**Ферјанчић 1974**, 239). Каква е съдбата на Теодора е неизвестно, тъй като тя повече не се споменава в изворите.

Вероятно при царица Елена живеела и майка ѝ Кераца Петрица. Това дава основание да се говори за „българска партия“ в обкръжението на Стефан Душан, която оказвала влияние върху него да води пробългарска политика. Тази хипотеза не намира потвърждение в изворите, а дори напротив, често политиката на сръбските владетели, включително и на Елена, е в ущърб на България (**Ангелов 1983**, 42).

След смъртта на Стефан Душан на 20 декември 1355 г. неговата вдовица в съгласие с тогавашните норми приела образа на „монахиня Елисавета“. Скоро след това „замонашване“ тя по неизяснени причини се озовава в Сяр и създава свое владение, вероятно чрез споразумение със сина си крал Урош V (1355–1371). Освен това, „търновската принцеса“ запазила външните белези на царското си достойнство, включително и правото да се титулува „царица“ (**Острогорски 1970**, 437). Тя провеждала своя външна политика и поддържала ежегодни контакти с брат си, търновския цар Иван Александър. Византия също установила контакти със Сярското княжество и се стремяла към сключ-

ване на антиосмански съюз. Показателно в това отношение е посещението на цариградския патриарх Калист, който през 1364 г. пристига при Елена да води преговори за вдигане на схизмата от Сръбската църква и за антиосмански съюз. Но патриархът не успява да изпълни мисията си, тъй като умира, най-вероятно от поредната вълна на пандемията „Черната смърт“. За неговото посещение съдействал Йоан Углеша, който заедно с брат си Вълкашин бил част от сръбските власти и управлявал територии в Душанова Сърбия, в т. нар. Романия. Към 1358 г. Углеша имал титлата „велик войвода“, а през 1363/64 г. сключил споразумение с византийския император Йоан V Палеолог за прекратяване на пограничните конфликти. Вероятно в това споразумение се третираше и въпросът за бъдещото посещение на патриарха в Сяр. Така че Йоан Углеш се установил в Сяр и се превърнал в доверено лице на царица Елена. Тя подпомогнала и издигането на неговия брат Вълкашин, който през 1362 г. бил коронясан за „крал“ и съвладетел на бездетния Урош V, а синът му Марко – за „млад крал“ и сръбски престолонаследник. По настояване на „крал“ Вълкашин, Урош V дал деспотска титла на Углеша (**Матанов 2002**, 410–415). Въпреки че дължали възхода си на царица Елена, при неизяснени причини и обстоятелства братята Вълкашин и Углеш успели през 1365 г. да я отстранят от Сяр. Тя си оттегля във владенията си в Зета (дн. Черна гора) и прекарва тук остатък от живота си. Елена-Елисавета умира на 7 ноември 1376 г. (**Острогорски 1970**, 440). Святоото ѝ сподвижничество я подтикнало към богоугодна дейност и тя дарявала църкви и манастири, като особена щедрост проявила към Хилендарския манастир.

Запазени са няколко изображения на Елена, представена в различни периоди от своя живот. В една църква при село Матейче (край Куманово) по нейно нареждане е изобразено родословното ѝ дърво. Тя е представена като потомка на четирима български царе, включително и от Първата българска държава, четирима византийски императори и други аристократични фамилии. Прави впечатление, че в родословието ѝ са включени български и византийски принцеси – Мария, внучка на цар Иван Владислав, Ирина Дукина и Анна Комнина. Самата тя е изобразена в бяло вдовишко облекло, но бляскавото ѝ родословно дърво илюстрира нейното самочувствие (**Božilov 1984**, 7–19).

4. Особени случаи

Имаме две търновски принцеси, които стават съпруги на друговерци. Това е дъщерята на цар Георги Тертер – Елена и дъщерята на цар Иван Александър – Кера Тамара. В първия случай Елена не участва в управлението на Златната орда като жена на Чака, който е вероятен престолонаследник. Тази търновска принцеса е употребена на два пъти – първият, когато е дадена от баща си като гаранция, че ще се спазват ангажиментите към татарите, а вторият – от своя

брат Светослав Тертер, който с парите на своята съпруга подкупва търновското болярство да избере Чака за български цар и съответно – Елена става българска царица. Това е единственият случай, когато търновска принцеса, като съпруга на чужд владетел се връща и става търновска царица! Как ли се е чувствала тя, когато по заповед на брат ѝ Теодор, е убит съпругът ѝ Чака и главата му е изпратена на новия владетел на ордата – хан Токту/Токтай!

Във връзка с тези събития възниква въпросът за това, какво е било изповеданието на Чака! Ако е бил вече покръстен, добре, но ако е бил езичник или мюсюлманин как е възможно да стане владетел на християнска България! Изворите не съдържат данни в това отношение и затова проблемът е открит. Подобен случай има в руската история, когато след смъртта на цар Фьодор, синът на Иван Грозни, през 1598 г. владетел на Московска Русия става шурейт на Фьодор „кръстения татарин“ Борис Годунов (**Орлов, Георгиев, Георгиева, Сивохина 1997, 97**).

Що се отнася до съдбата на экс-царицата Елена, тя остава в Търново след убийството на съпруга ѝ и по-късно е включена от брат си – цар Светослав Тертер в нов брачен проект. Георги Пахимер съобщава, че при предводителя на каталаните „Рокафорд дойдоха пратеници от страна на Светослав, които искаха договор и му предлагаха да се ожени за сестрата на Светослав, жената на убития Чоки, за да воюват заедно срещу ромеите. И Рокафорд се съгласи на това (**Петров, Гюзелев 1978, 128**)“. По-нататъшната съдба на Елена е неизвестна, но тя е типичен пример за положението на търновските принцеси и незачитането на техните лични чувства.

Вторият случай е с Кера Тамара, която става съпруга на султан Мурад I и то по негово настояване. Влашкият монах Михаил Мокса (XVII в.) потвърждава информацията в „Българската хроника“ от XV в. (**Тютюнджиев 1992, 113–120**), че след смъртта на „Александър, господарят Търновски на негово място дойде Шишман. Мурад изпрати да искат ръката на неговата сестра, която бил принуден да даде, за да стане тя владетелка“ (**Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1993, 75**). Нямаме данни за активната ѝ намеса в османската политика, тя не му ражда деца, но и не си сменя вярата, което не е задължително при брак с мюсюлманин. Вероятно бракът, датиран между 1371 и 1376 г. (**Комсалова 2014, 237–239**), е станал със съгласието на търновския патриарх Йоаникий II и сигурно е имало негодувание сред българското болярство. Интересно е как самата Кера Тамара е приела този втори за нея брак. Тя вече има зад гърба си женитбата с деспот Константин и по всичко личи, че новият брак е политически. Въпреки това може да се предполага, че тя има известна роля за отношението на султана към брат ѝ, търновския цар Иван Шишман (1371–1395), който често изменя на васалните си задължения. Прави впечатление обаче, желанието на Кера Тамара да бъде погребана след смъртта си до гробницата на султан Мурад в Бурса и това нейно желание е изпълнено. И до днес сред местното население

се говори за гроба на бялото Марийче (**Андреев, Лазаров, Павлов 1999**, 201), най-вероятно търновската принцеса Кера Тамара.

Кера Тамара е единствената търновска принцеса – иноземна владетелка, чието име е записано в Синодика на Българската църква (Бориловия синодик). На принцесата е посветено специално ектение и се набляга на нейната саможертва – „отдадена заради българския род“. Акцентира се и на факта, че „като отиде там запази православната си вяра, рода си освободи, живя добре и благочестиво и почина с мир...“ (**Божилов, Тотоманова, Билярски 2010**, 314). Чрез този текст се внушава, че ако и да е чужда владетелка, Кера Тамара запазва българското си самосъзнание, което в случая се идентифицира чрез православната вяра. Освен това, ако и да не облекчава положението на своята родина, тя в никакъв случай не съдейства за антибългарски настроения и действия от страна на нейния съпруг – султан Мурад I.

Липсата в Синодика на имената на другите търновски принцеси, реализирали се като чуждестранни владетелки, може да се приеме като наложилата се представа в средновековното съзнание, че етническата българка, отивайки в новата си родина, ако не изцяло, то до голяма степен се идентифицира с новата държава. И обратно – присъствието на имената на български царици от чужд етнически произход както в Синодика, така и в Помениците би могло да се третира като възприемането им именно за български владетелки, провеждащи една по същество пробългарска политика.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1994:** Д. Ангелов. Византия – политическа история. Стара Затора, 1994.
- Ангелов 1979:** П. Ангелов. Болгаро-сербские политические отношения в годы правления царя Феодора Святослава и короля Стефана Милутина (1300–1321). – *Etudes balkaniques*, 4, 1979, 108–117.
- Ангелов 1981:** П. Ангелов. Болгарская история в сербских родословных текстах и летописях (IX–XIV в.). – *Старобългаристика*, 2, 1981, 19–34.
- Ангелов 1982:** П. Ангелов. Болгаро-сръбските политически отношения при царуването на Иван Александър (1331–1371) и Стефан Душан (1331–1355). – *ГСУ – ФИФ*, 72, 1982, 95–117.
- Ангелов 1983:** П. Ангелов. Югозападните български земи в политиката на цар Иван Александър. – *Векове*, 4, 1983, 32–34.
- Ангелов 2004:** П. Ангелов. Проекти за обща българо-сръбска държава през Средновековието. – *Минало*, 2, 2004, 14–18.
- Ангелов 2011:** П. Ангелов. Средновековната българска дипломация. София, 2011.
- Андреев, Лазаров, Павлов 1999:** Й. Андреев, Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в средновековна България. София, 1999.

- Божилев 1995:** Ив. Божилев. Българите във Византийската империя. София, 1995.
- Божилев 1994:** Ив. Божилев. Фамилията на Асеновци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1994.
- Божилев, Тотоманова, Билярски 2010:** Ив. Божилев, А. Тотоманова, Ив. Билярски. Борилев Синодик. София, 2010.
- ГИБИ VIII, X:** Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т. VIII (1972), X (1980). София.
- Гюзелев 1994:** В. Гюзелев. Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. Т. 1. София, 1994.
- Данчева 1985:** А. Данчева. България и Латинската империя (1204–1261). София, 1985.
- Дуйчев 1943:** Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина. Т. 2. София, 1943.
- Златарски 1930:** В. Златарски. Българо-сръбските отношения в миналото. – Българска исторически библиотека, 2, 1930, 61–103.
- Златарски 1972:** В. Златарски. История на българската държава през средните векове. т. III. София, 1972.
- Иванов 1983:** Ив. Иванов. Била ли е Мария, дъщерята на Иван Асен II, съпруга на сръбския крал Стефан Владислав. – Исторически преглед, 1983, 6, 96–98.
- Иречек 1999:** К. Иречек. История на българите. София, 1999.
- Комсалова 2014:** Р. Комсалова. Елит и власт в средновековна България. София, 2014.
- Комсалова 2005:** Р. Комсалова. Ролята на българската аристократка в междубалканските отношения през Средновековието. – В: Черно море между Изтока и Запада: Митове, идеология, история. Десети юбилейни понтийски четения. София, 2005, 54–64.
- Комсалова 2010:** Р. Комсалова. Роль болгарской аристократки в болгаро-сербских отношениях в XIII–XIV вв. – В: Косово и Метохија у цивилизацијским токови-ма, 3. Косовска Митровица, 2010, 89–99.
- Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1993:** Ив. Лазаров, Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов. Документи за политическата история на Средновековна България XII–XIV в. Велико Търново, 1993.
- ЛИБИ IV:** Латински извори за българската история (ЛИБИ). IV, 1981.
- Матанов 2002:** Хр. Матанов. Средновековните Балкани. Исторически очерци. София, 2002.
- Мутафчиев 1973:** П. Мутафчиев, Избрани произведения. Т. 2. София, 1973.
- Ников 1921:** П. Ников. Татаро-българските отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца. – ГСУ – ФИФ, 15–16, 1921, 1–95.
- Орлов, Георгиев, Георгиева, Сивохина 1997:** А. Орлов, В. Георгиев, Н. Георгиева, Т. Сивохина. История России. Москва, 1997.

- Острогорски 1970:** Г. Острогорски. Византија и словени. Београд, 1970.
- Острогорски 1998:** Г. Острогорски. История на Византийската държава. София, 1998.
- Петров 1985:** П. Петров. Възстановяване на българската държава 1185–1197. София, 1985.
- Петров, Гюзелев 1978:** П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България. Т. 2. София. 1978.
- Тютюнджиев 1992:** Ив. Тютюнджиев. Българската анонимна хроника от XV в. В. Търново, 1992.
- Ферјанчић 1974:** Б. Ферјанчић. Тесалия у XIII и XIV веку. Београд, 1974.
- Христодулова 1980:** М. Христодулова. Един малко познат източник за Българското средновековие. – В: Сборник с материали от Втората национална конференция на младите историци. Велико Търново, 1980.
- Шрайнер 1982:** П. Шрайнер. Българска княгиня в Генуа и Италия. – Исторически преглед, 3, 1982, 62–66.
- Božilov 1984:** Iv. Božilov. L'arbre généalogique de la reine Hélène à Mateiče. – Etudes historiques, XII, 1984, 7–19.